

**Файна Рябчикова
(Луцьк)**

**ПИТАННЯ МЕТОДИКИ
НАРОДОЗНАВЧИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА**

Перед етнографічною наукою стоять надзвичайно складні завдання. Вона покликана виявляти, пізнавати й нерідко зберігати тонку сферу суспільного життя – традиційну побутову, духовну культуру, яка дозволяє чи не найчіткіше ідентифікувати належність до «своєї» нації. Дослідження «внутрішнього світу» українського народу, який формувався впродовж багатьох віків, із лише йому властивим духовним середовищем, системою символів і цінностей, вимагає від науковців-етнологів неабиякої відданості, наполегливості, а часом і пристрасті в цій справі, використання широкого арсеналу дослідницьких засобів. Безперечно, вирішення таких завдань передбачає застосування сукупності певних прийомів і операцій практичного дослідження та теоретичного осмислення, яку прийнято називати методами наукової роботи.

Тому поряд із вивченням конкретних етнологічних проблем – народного побуту, традиційної культури, етногенезу тощо – увагу науковців постійно привертають питання розвитку народознавства як науки. Опрацювання наукового доробку попередників дозволяє використовувати набуті ними практики етнографічних досліджень, передавати напрацьований досвід наступним поколінням.

З огляду на вищезазначене, метою нашого дослідження є аналіз теоретичних розробок видатного вченого-етнографа Василя Григоровича Кравченка, зокрема, висвітлених у них питань методики проведення народознавчих досліджень.

Варто зазначити, що історія розвитку зрілої академічної етнологічної школи українських учених 20-х років ХХ ст. проаналізована недостатньо [24, с. 80, 81]. Цій проблемі присвячені відповідні розділи сучасних підручників з етнографії, хоча наукова спадщина В. Кравченка в них розглядається лише фрагментарно [24; 25]. Окремі аспекти діяльності вченого висвітлені в опублікованих результатах дисертаційних досліджень Г. Скрипник [22], Р. Маньковської [14], а також у наукових розвідках житомирських науковців М. Костриці [10], Г. Мокрицького [11], Л. Гарбузової [3; 4; 5]. Слід зауважити, що запропонована до розгляду тема не була об'єктом окремих наукових досліджень.

Період 1920-х років в українській історії позначився небижким сплеском краєзнавчих, зокрема народознавчих, досліджень. На Волині своєрідним провідником вивчення народної культури населення регіону став етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею на чолі з корифеєм української етнографічної науки Василем Григоровичем Кравченком. Саме в цей період працівники етнографічного відділу проводили активну дослідницьку та пошукову роботу, регулярно організували експедиції та розвідки, здійснювали наукове вивчення окремих галузей і предметів народної культури. Масштаб і цінність зібраних матеріалів та отриманих результатів важко переоцінити.

Діяльність етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею привертає увагу дослідників ще й тому, що тут на рівні практичних етнографічних досліджень здійснювали розробку теоретико-методологічних засад організації та проведення народознавчих досліджень. Варто зазначити, що в розглядуваний період проблеми методології українського народознавства значно актуалізувались: розроблялися програми, анкети, організувалися експедиції та відрядження [24, с. 89]. Питаннями певних наукових принципів дослідницької роботи цікавилися працівники музейних

закладів України, зокрема Харківського музею Слобідської України, Старобільського окружного музею місцевого краю, Всеукраїнського історичного музею в Києві [22, с. 159, 160]. Однак, як слушно зауважує Г. Скрипник, найбільш плідною була робота саме Волинського науково-дослідного музею [22, с. 159]. На це вказують і численні етнографічні програми, розроблені завідувачем етнографічного відділу музею [2, с. 60–63, 96].

Власне, Василь Григорович надавав пріоритетне значення в розробці методології народознавчих досліджень саме етнографічним музеям – як інституціям, що поєднують у своїй роботі збір і вивчення усних етноматеріалів і предметів музейного (зокрема й етнографічного) значення [7, арк. 34 зв.].

У науковому доробку В. Кравченка, зокрема в його програмних працях «Краєзнавство в природі (Методика краєзнавчої роботи)» (1927 р.) [17], «Техніка краєзнавчої праці в природі» (1927 р.) [18], «Про краєзнавчі гуртки Волинського Товариства Краєзнавства» (1925 р.) [21], «Програма по улаштуванню етнографічного музею» (1921 р.) [20], знайшли всебічне висвітлення методичні рекомендації щодо проведення народознавчих досліджень, запису фольклорного матеріалу тощо. Ці роботи, за висловом самого автора, стали підсумком «довголітнього досвіду праці в Музеї, а ще й набуття в природі» [17, арк. 4].

Аналізуючи наукові видання другої половини 1920-х років, можна зробити висновок про те, що потреба в розробці методології краєзнавчих і народознавчих досліджень була значною. Наприклад, у публікаціях констатувалося «невміння зорієнтуватися» у цій справі, «що інколи набуває то несерйозних форм, то розгубленості» [13, с. 92]. Академік Андрій Лобода – голова Етнографічної комісії при Українській Академії наук – вказував на те, що через відсутність чітко визначеної методології етнографія «ще не являє собою наукової галузи, як слід упорядкованої» [12, с. 2]. Крім того, було обмаль друкованої інформації з питань методології етнографічних досліджень [1]. Таким чином, формування наукових базових засад дослідницької справи було на той час досить актуальним питанням.

У середині 20-х років ХХ ст. на сторінках наукових часописів виникла дискусія щодо правомірності вживання термінів «етнографія» та «етнологія» на позначення системи народознавчих знань (науки) [9, с. 2].

Аналіз наукового доробку В. Кравченка показує, що вчений ототожнював обидва поняття, однаковою мірою ними послуговувався. Під етнографією він розумів «науку, яка досліджує первісну культуру, що ще залишилась у деяких народів і яка може бути виявлена за допомогою народніх звичаїв, обрядів, ритуалів, пісень т. и., а ще й досліджуванням за матеріальними речами, що з давніх віків зберіглися в народному побуті, а часом супроводять різні народні обряди, гри т. и.» [23, с. 3].

Василь Григорович був переконаний у тому, що організація та проведення етнографічних досліджень мають бути заздалегідь продуманими, чітко спланованими, організаційно забезпеченими. А отже, цією справою повинні були займатися: а) музейні заклади; б) краєзнавчі осередки (гуртки), при яких обов'язково мав сформуватися музей; в) досвідчені в цій справі вчителі (у школах, на перепідготовці вчителів тощо) [21, арк. 22].

В. Кравченко спрямовував молодих дослідників проводити народознавчі дослідження в такий спосіб, щоб у майбутньому з набутих матеріалів можна було організувати виставку, а в подальшому передати їх на створення місцевого краєзнавчого музею [17, арк. 4]. Учений був цілком переконаний у тому, «що не можна відмежовувати дослідної роботи від музейної, це мусить бути одне г/гле» [8, арк. 69]. А тому пропонувалося надати комплексного характеру етнографічним розвідкам. Їхнім результатом мало стати всебічне представлення того чи іншого елементу народної культури (зі зразками, фотографіями, малюнками та кресленнями із зазначенням усіх розмірів) [18, арк. 22]. Зокрема, у програмі влаштування етнографічних музеїв зазначалося, що «подаючи будь які зразки народної праці – напр., повсть, сукно, деревляні вироби, вишивки гаптування для повної наукової збірки треба подати також: зразки сирого матеріалу та знаряддя, що вживають при виробництві, а також допомагаючи річі, напр., – нитки, фарба та

ін.» [20, арк. 2]. Відповідно, під час народознавчих досліджень слід було зважати на необхідність такого системного представлення елементів народного життя та намагатися якнайдетальніше занотувати кожен його складову.

Важливим було й те, що при проведенні дослідження слід було не лише зафіксувати певні явища чи процеси, а й виявити їхню динаміку, простежити зміни в тому чи іншому елементі народної культури [18, арк. 1]. Наприклад, у зверненні «До молодих етнографів Волині» В. Кравченко писав: «Все наше життя, в залежності від оточуючих нас обставин, підлягає так званому законіві “диференціації”, або – змінненню». Для кращого розуміння автор наводив такий приклад: «коли в селі на одному кутку кажуть – “він”, на другому – “в’ин”, а на третьому – “в’ен”, то це і є диференціація» [23, с. 3]. Саме на такі «диференціації» – трансформування певних елементів народної культури – дослідникам варто було звертати найбільшу увагу.

Василь Григорович пропонував використовувати «стаціонарний», або «монографічно-стаціонарний», метод проведення краєзнавчих, зокрема етнографічних досліджень [17, арк. 4]. Тобто проводити вивчення певного явища чи процесу на одній території упродовж тривалого часу. Цей метод забезпечував найповніше обстеження та студіювання явищ культури й побуту, певних ланок господарського життя, дозволяв системно збирати матеріали для музейних колекцій [4, с. 168]. Варто зазначити, що монографічні стаціонарні дослідження набули значного поширення в 20-х роках ХХ ст. До них зверталися провідні на той час академічні етнологічні установи – Етнографічна комісія ВУАН, Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка [24, с. 83, 84]. Цим методом у своїй діяльності послуговувався власне й етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею [3, с. 46–48].

Дослідження народного життя В. Кравченко радив починати «з власної хати». Таким чином дослідники навчилися б краще «бачити», розуміти на яких питаннях слід акцентувати увагу. Зрозуміло, що вивчення будь-якого елементу народної культури варто розпочинати з найпростіших його аспектів, поступово переходячи до складніших [17, арк. 6]. Такий підхід,

на думку автора, дозволяв накопичувати досвід, необхідний для дослідження масштабніших об'єктів і явищ [17, арк. 7].

Організацію будь-якого дослідження чи екскурсії (термін «екскурсія» вживали на позначення польових розвідок, короткотривалих виїзних експедицій) слід було налагоджувати в такий спосіб. Спочатку керівнику необхідно було чітко визначити об'єкт вивчення, сформулювати конкретні завдання. Потім з'ясувати, яким чином проводитиметься дослідження. Для цього Василь Григорович радив обов'язково складати «план праці», навіть якщо об'єкт вивчення зовсім вузький. План праці кожної експедиції слід поділити на окремі «ступені» – етапи, для кожного з яких розробити детальні програми [18, арк. 2].

Складання якісного плану праці передбачало попереднє якнайширше опрацювання відповідної літератури, ознайомлення з дотичними до дослідження матеріалами, обстеження місця, на якому буде проводитися дослідницька робота. З огляду на це, В. Кравченко пропонував керівникам до початку складання плану особисто оглянути об'єкт вивчення (процес виробництва, заняття тощо) і лише тоді, осмисливши об'єм і специфіку завдань, розробити план, поділивши його, залежно від кількості дослідників, на окремі гуртки [17, арк. 7–8]. Такий підхід дозволяв усебічно дослідити певний об'єкт, попередити можливі прорахунки, завчасно ефективно розподілити завдання між дослідниками.

Дослідження будь-якого явища народної культури В. Кравченко проводив за чітко розробленими програмами. Упродовж життя вчений-етнограф склав велику кількість різноманітних за тематикою запитальників [6, с. 227]. Володіючи таким цінним досвідом, Василь Григорович упорядкував методичні рекомендації щодо складання програм – «Коротенькі вказівки, щодо техніки розроблювання програмів» [17, арк. 8], аби молоді дослідники, збирачі народознавчих матеріалів могли самостійно укладати анкети чи вдосконалювати вже наявні.

У «Вказівках» було звернено увагу на те, щоб кожне запитання програми «містило у собі одну, і ніяк не більше двох думок, які доповнювали б одна другу». В. Кравченко зазначав, що коли перед

людиною стоїть одне запитання, то вона мусить його обдумати, дати ґрунтовну відповідь, прикріпити матеріал «в натурі». А якщо в одному пункті сконцентровано декілька запитань, то на простіші з них одразу знайдуться відповіді та речовий матеріал, а складніші лишаються на «потім». Згодом «цей потім “забувсь”» [18, арк. 3]. А відтак, не вдасться зібрати вичерпну інформацію, запланований обсяг експонатів. Василь Григорович писав, що «гарно складений план – та дотепно розроблені по ньому програми – це вже більш як половина завдання виконана» [17, арк. 8], саме тому він надавав цьому питанню надзвичайно великого значення.

Досвідчений етнограф націлював керівників народознавчих досліджень, залучаючи до складання плану та впорядкування програм молодих дослідників, аби для них не було нічого незрозумілого, і кожен учасник експедиції був самостійним у своїй праці.

Звертав увагу й на те, що ідеальних програм не буває. Під час проведення досліджень усі недоліки програми стають помітними. Ці хиби легко виправляли після спільного обговорення вже на місці проведення експедиції, вносили поправки в програму, таким чином удосконалювали її. В. Кравченко зазначав, що «програма, то – лише “кістяк”, а “м'ясо” до нього мусять завжди додавати самі дослідники» [17, арк. 8].

Дослідницьку роботу пропонувалося проводити комплексним методом – гуртками. Кількість задіяних у гуртку осіб варто було визначити таким чином, щоб кожен із них мав певний обсяг роботи. Як приклад В. Кравченко подає зразок формування гуртків для проведення дослідження. Обсяг усієї роботи рекомендувалося поділити на три частини: 1) письмово-описову; 2) креслення та малюнки; 3) знаходження предметів музейного значення або їхніх моделей із зазначенням масштабу [18, арк. 4]. Відповідно, кожен гурток мав складатися щонайменше з трьох осіб. На оформлення письмово-описової частини програми варто було призначити двох дослідників: тоді «один, набуваючи матеріал, показує його, а другий – записує». Аналогічний розподіл можна було застосувати й для групи, яка відповідала за упорядкування креслень, малюнків, а також за виготовлення

моделей [17, арк. 9]. У випадку, коли дослідників із відповідними навичками не вистачало, Василь Григорович радив виділити два окремі гуртки – «малярський і модельний», які мали забезпечити решту кресленнями, малюнками та моделями [17, арк. 22]. Звичайно, бажаною була наявність серед учасників дослідження фотографа. Це давало змогу концентрувати всі зусилля малярського гуртка лише на кресленнях. Перед початком експедиції серед її учасників проводили нараду, на якій відбувався розподіл дослідників на гуртки, їхнє ознайомлення із завданнями дослідження, з'ясування всіх незрозумілих обставин [17, арк. 26].

Під час дослідження запис усіх матеріалів (крім, звісно, фольклорних) виконували літературною мовою. Використовувати програму рекомендувалося таким чином. Описувач у своєму зошиті вгорі зазначав номер гуртка, прізвища осіб, які в ньому працюють, дату й час роботи, відомості про інформатора (прізвище, вік, стан, стать, освіту тощо), місце проведення дослідження. Усі записи слід було робити з одного боку аркуша, «на палець одступивши від лівого боку». Доповнення та зауваження до праці записували на зворотному, чистому боці аркуша. Запис фольклорного матеріалу, а також місцевих назв, «окремих оригінальних слів і речень» слід було проводити «діалектично», відмічаючи всі мовні особливості. У кінці запису досліднику рекомендувалося скласти термінологічний словник [18, арк. 20, 21].

В. Кравченко вказував на те, що необхідно в однаковій мірі збирати речі, які репрезентують як матеріальну, так і духовну культуру населення, оскільки обидві вони пов'язані між собою і становлять єдине ціле. Тому досвідчений етнограф радив обов'язково занотовувати зразки народної творчості, зокрема: казки, пісні, перекази, приказки, замовляння, загадки та ін. [20, с. 1 зв.].

Зауважмо, що до такого розуміння єдності матеріального та духовного складників традиційної побутової культури Василь Григорович прийшов не відразу. Зокрема, його учень Н. Дмитрук зазначає, що майже вся дореволюційна етнографічна діяльність В. Кравченка полягала у збиранні фольклорного матеріалу. І лише згодом учений переконався в тому, що фольклор і духовна культура так міц-

но пов'язані з культурою матеріальною, що разом вони становлять одне органічне ціле [8, с. 68].

По завершенні всієї роботи В. Кравченко рекомендував організувати конференцію – обговорення досягнутих результатів. Кожен гурток або навіть підгурток мав звітувати про виконану роботу, проілюструвати свою доповідь малюнками, зібраними експонатами, моделями. Також влаштовували дискусії, підведення підсумків, розгляд зауважень, які обов'язково заносили до протоколу [17, арк. 27]. Науково опрацьований матеріал кожна група передавала керівнику екскурсії, обов'язком якого було подальше впорядкування зібраної інформації. У результаті створювали «книжку» – систематизований збірник матеріалів експедиції [8, арк. 69]. Якщо дослідження проводилися окремими членами етнографічних гуртків, то зібрані й опрацьовані матеріали могли бути представлені в друкованих органах цих осередків – рукописних журналах [7, арк. 78 зв.].

Неодмінним підсумком кожного етнографічного дослідження мала стати виставка, на яку запрошували представників місцевої громадськості, політосвітніх гуртків, шкіл із навколишніх сіл [17, арк. 27]. Після проведення виставки зібраний матеріал надходив до музею, де проводили лабораторну обробку, наукове опрацювання та підготовку до збереження.

Таким чином, В. Кравченко визначив такі етапи в організації та проведенні народознавчої експедиції: 1) накреслення плану дослідження; 2) розробка відповідних програм; 3) розподіл праці між гуртками та настановча нарада; 4) власне дослідження; 5) конференція – обговорення досягнутих результатів; 6) виставка; 7) формування музею. Тим самим учений заперечив один із поширених у середині 1920-х років погляд на краєзнавство та етнографічні дослідження як на справу, що «не вимагає великої й довгої підготовки, не одбирає багато часу» [16, с. 87].

Василь Григорович розробив методичні рекомендації та правила щодо збору фольклорного матеріалу. Зокрема, під час досліджень народної словесності, звертали увагу на необхідність під час запису дотримуватися тієї говірки, якою послуговувався інформатор – «з губи» [19, арк. 2].

Якщо для фіксації всіх діалектичних особливостей не вистачало знакової системи української абетки, слід було розробити власну систему додаткових допоміжних знаків або використовувати літери з латинської абетки. При цьому обов'язковою вимогою було укладання «пояснюючого ключа» [21, арк. 21].

Особливу увагу звертали на правила запису народознавчого матеріалу від інформаторів. Не допускалося перекручування змісту й слів оповідача; додавання будь-яких власних вставок; виправлення мови інформатора (на літературну). Якщо інформатор хотів висловити власні додаткові зауваження, які безпосередньо не стосувалися досліджуваної теми, варто було неодмінно все це записати, але в дужках або у вигляді окремих приміток [21, арк. 23]. Якщо ж власні зауваження щодо народознавчих та фольклорно-діалектичних записів виникали в самого дослідника, то їх також варто було подавати як виноски чи примітки [18, арк. 21].

Никанор Дмитрук, виявляючи неабияку шану та повагу, писав про Василя Григоровича: «уміє підійти до людини, добитися прихильного й довірливого ставлення...» [8, с. 71]. Цей свій хист умілого збирача етнографічних матеріалів В. Кравченко намагався передати майбутнім поколінням українських етнографів. У методичних працях учений виклав низку психологічних порад, які сприяли налагодженню доброзичливих, теплих контактів дослідників з інформаторами. Зокрема, аби не злякати «неосвіченого оповідача», рекомендувалося відразу не записувати його прізвище та відомості про його економічне становище. Крім того, В. Кравченко радив молодим дослідникам часом і самим щось розказувати, аби склалася атмосфера «нормальної людської балачки». По завершенні запису краєзнавчого матеріалу потрібно було обов'язково занотувати дату, місце збору інформації, прізвище оповідача, його вік, рід занять, дані про записувача [21, арк. 23]. Зазначимо, що детальні записи про джерело етнографічної інформації стали на той час науковою нормою [15, с. 21].

Таким чином, формування В. Кравченком методологічних засад проведення народознавчих досліджень у середині 1920-х років проходило в руслі оформ-

лення теоретико-методологічних основ етнологічної науки в цілому. Аналіз наукового доробку вченого засвідчує важливість звернення насамперед до аматорської аудиторії з метою надання допомоги краєзнавцям-початківцям у практичному налагодженні дослідницької діяльності. Проаналізовані в статті розробки В. Кравченка свідчать, що характерною доміантою проведення будь-яких краєзнавчих, зокрема етнографічних, досліджень, вважався їхній нерозривний зв'язок із музейною діяльністю. Лише таке поєднання як «краєзнавство-музей», на думку етнографа-музеєзнавця, могло забезпечити найкращі результати у справі регіональних досліджень.

В. Кравченко був прихильником поширених у 1920-х роках «стаціонарного» та «монографічного» методів проведення етнографічних досліджень. Учений наполягав на комплексному вивченні явищ народно-побутової культури, усебічному розгляді кожного її елементу. Водночас будь-який процес варто було досліджувати в певній системі, а не як набір розрізнених компонентів народного життя. Забезпечити проведення етнографічних досліджень такого характеру могли, на думку вченого, організовані багаторазові експедиції музейних працівників, членів етногуртків, школярів і студентів.

1. Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917–1927 роки. Бібліографічний збірник. – Х., 1930.
2. *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографіч. програм (друга пол. XVIII–XX ст.). – К., 1994.
3. *Гарбузова Л.* До питання історії монографічних досліджень народної культури Житомирщини у 20–30 рр. XX ст. // *Минуле й сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе: Зб. наук. праць.* – Луцьк, 2003. – Вип. 11. – С. 46–48.
4. *Гарбузова Л. Г.* До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20–30-х роках XX ст. // *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині.* Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2004. – Т. 27. – С. 68–174.
5. *Гарбузова Л.* Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею, як центр

- вивчення народної матеріальної та духовної культури краю // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / Відп. ред. Кругляк Б. А. – Житомир, 1995. – С. 37–39.
6. *Гнатюк В.* Наукова праця на Волині з 1914–24 рр. // Україна. – 1926. – № 2/3. – С. 223–228.
 7. Державний архів Житомирської області. – Ф. р. 344 «Житомирський укредтехнікум», оп. 1, спр. 53.
 8. *Дмитрук Н.* 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // НТЕ. – 1990. – № 3. – С. 61–71.
 9. *Ковалевський А.* Етнографія чи етнологія // Червоний шлях. – 1925. – № 10. – С. 127–131.
 10. *Костриця М.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.
 11. *Костриця М., Мокрицький Г.* У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир, 1995.
 12. *Лобода А.* Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 1–11.
 13. *Мандзюк І.* Чергова справа // Життя і революція. – 1925. – № 1–2. – С. 92–94.
 14. *Маньковська Р.* Музейництво в Україні. – К., 2000.
 15. *Петров В.* Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 12–21.
 16. *Петров В.* Сучасні завдання краєзнавства й етнографії // Життя і революція. – 1925. – № 1–2. – С. 86–90.
 17. НАФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 15-2 «В. Г. Кравченко», од. зб. 68.
 18. Там само. – Од. зб. 69.
 19. Там само. – Од. зб. 91.
 20. Там само. – Од. зб. 28.
 21. Там само. – Од. зб. 19.
 22. *Скрипник Г.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989.
 23. *Старий.* До молодих етнографів Волині // Сільська біднота. – 1922. – Число 188. – 23 верес. – С. 3.
 24. Українська етнологія: Навч. посіб. / За ред. В. Борисенко. – К., 2007.
 25. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка. – К., 2004.